

Idéernas kamp i säkerhetspolitiken

Om livet, om de levande.
Om döden, om de döda.
Om älska och hata.
Om öster och väster,
de två som aldrig skall mötas
och aldrig skiljas,
blott ana varandras närhet,
förmimma och följa varandras rörelser,
så som människan måste
i hat och kärlek.

Gunnar Ekelöf, Tag och skriv (ur diktsamlingen *Färjesång*, 1941)

1 Varför ett idéhistoriskt perspektiv?

Varför ett idéhistoriskt perspektiv på säkerhetspolitiken? Efter den 11 september 2001 behöver frågan knappast besvaras. Ekelöfcitatet ovan fångar stämningen som rått sedan terrordåden.

Debatten har frilagt de komplexa idémässiga rotsystemen till säkerhetspolitiken. Den har rest frågan om relationen mellan Öst och Väst, om värden som demokrati, mänskliga rättigheter, medborgerliga friheter är giltiga för alla människor överallt i världen, eller om de är västerländska värden som inte passar i andra kulturer. Svaret har betydelse för nästa fråga, som är grundläggande för försvars- och säkerhetspolitiken: vilka värden är värda att dö för? Och vilka är tillåtna att döda för?

Historien är med oss. Terrordåden jämförs med Pearl Harbor, Afghanistankriget med Vietnam – men också, i positiva termer, med de allierades bombningar av Nazi-Tyskland i slutet av andra världskriget.

Också bortsett från den 11 september finns skäl att granska den idéhistoriska grunden för dagens säkerhetspolitik. Det fördjupar förståelsen av vad som styr aktörernas (stater och institutioners, men också terrororganisationers) handlande. Det gäller inte minst krislägen, då vi talar och handlar mer utifrån värderingar som sitter i ryggmärgen än utifrån rationella överväganden. President Bush' olyckliga uttalande om "korståg" är ett exempel.

Idéhistorien fördjupar förståelsen av institutioner som FN, OSSE, EU och Nato. De är inte produkter av en högre rationalitet. De är ett uttryck för skröpliga människors försök att bemästra specifika historiska situationer. De har formats av sina medlemmars geopolitiska läge, historia, ekonomi, kultur, tradition och värderingar. Dagens debatt om Europas säkerhets- och försvarspolitiska framtid och relationen till USA skriver in sig i en lång euroatlantisk idétradition. Vi kan utgå från att den finns i bakhuvudet på Lionel Jospin, Tony Blair, Gerhard Schröder, Guy Verhofstadt, José Aznar, George Bush och Vladimir Putin.

Att förstå de tankemönstren är viktigt också mot bakgrund av att Europas och världens säkerhetsproblem kommer att kräva ett långsiktigt internationellt engagemang, som griper djupt in i de berörda samhällena. Målet i Bosnien, Kosovo och Afghanistan är inte enbart slut på krigshandlingar, utan nationell återuppbyggnad.

Här blir frågan om allmängiltiga kontra kulturbundna värden aktuell och praktisk. Om vi vill nå varaktiga resultat, är det nödvändigt att vara medveten inte bara om de värderingar och kulturer vi möter, utan också i hög grad om våra egna. Är värden som demokrati, respekt för mänskliga rättigheter och kvinnors frigörelse relevanta i Afghanistan? Eller är målet ett samhälle baserat på traditionella värderingar och klansystem? Har en amerikansk, en svensk och en turkisk officer i den internationella fredsstyrkan samma uppfattning om vad demokrati är?

2 Öst och Väst

Under femtio år förknippades begreppen Öst och Väst med det kalla kriget. De förkroppsligades i Warszawapakten och Nato. Men de försvann inte ur debatten efter det kalla krigets slut. De har under tio år återkommit regelbundet, men med en djupare civilisatorisk innebörd. Frågan har inte varit ”på vems sida står du?” utan snarare ”vem är du, var kommer du ifrån, vart är du på väg?”.

Efter den 11 september har frågorna smält samman på ett oroande sätt. Harvardprofessorn Samuel Huntingtons tes om ”civilisationernas krig” som fick starkt mothugg när den kom 1989, har känts obehagligt profetisk. Föreställningen om en mänsklighet uppdelad i kulturer som inte kan förstå varandra och inte har något gemensamt har vunnit terräng.

2.1 Historiska rötter

Öst-Västdikotomin har djupa historiska rötter. I Europa har den överskuggat andra lika betydelsebärande dimensioner, som axeln Nord-Syd. Den kan spåras tillbaka till det antika Greklands kamp mot det persiska imperiet på 400-talet f Kr. Det romerska riket försköt öst-västlinjen i Europa västerut. Det skapade osäkerhet om Grekland och Balkan. Delningen i Östrom och Västrom skapade en politisk gräns som också kom att gå mellan olika varianter av kristendom – katolsk, senare protestantisk/katolsk, och rysk/grekisk ortodox. Efter Östroms fall och turkarnas erövring av Konstantinopel 1453 övertog Moskva rollen som religiöst-politiskt centrum i den ortodoxa kristenheten.

Väsentligen samma linje drogs i Jaltaöverenskommelsen 1943, då Churchill, Stalin och Roosevelt delade upp Europa i vad som skulle bli det kalla krigets intressesfärer. Rumänien fördes, trots att kommunistpartiet där var mycket svagt, till sovjetsfären. Grekland, där kommunisterna var starka, till västsfären. Enligt en aldrig bekräftad historia skall Churchill ha föreslagit Stalin en 50–50-delning av inflytandet på Balkan. Att Titos Jugoslavien kom att inta ett slags mellanställning mellan Väst och Öst är därmed logiskt.

En intressant fråga är om den gamla skiljelinjen mellan ”västlig” och ”östlig” kristendom kan dyka upp igen i EU:s och Natos utvidgningsprocesser. Mycket tyder idag på att, även med en ”Big Bang”, där flertalet kandidatländer accepteras som medlemmar, Rumänien och Bulgarien fortsatt kommer att stå utanför.

2.2 Kristenhet kontra islam

Om en gräns sedan sekler funnits mellan olika former av kristendom, så har en än skarpare sådan gått mellan den samlade kristenheten och islam (”de otrogna”, ”saracenerna”, ”hundturken”). En mycket seglivad föreställning har varit att västerlandet räddades från muslimskt barbari genom den frankiske

generalen Karl Martells seger vid Poitiers 732. Som Ingmar Karlsson (SvD 2001-10-19) påpekat, återvände saracenerna till södra Spanien, där en muslimsk stat existerade i nära 800 år. Vetenskap och kultur blomstrade där i en fruktbar muslimsk-kristen-judisk symbios.

Men att islam – och även judendomen – alltså ingick i de konstituerande Europaidéerna förträngdes. Fram till 1600-talet var ”kristenheten” samlingsbeteckningen för de europeiska länderna.

2.2 *Upplysningen – grunden för det moderna västerländskt tänkandet*
Genom westfaliska freden 1648 splittrades den katolska kristenheten i en protestantisk och en katolsk del. Principen blev att en furstes religion också fick bestämma hans folks. Territorialgränserna blev därmed viktiga. ”Europa” ersatte kristenheten som samlande beteckning. Trettioåriga krigets ohyggligheter fick filosofer som John Locke och Thomas Hobbes att dra slutsatsen att religionen måste skiljas från politiken. Locke hävdade i sin ”Two Treatises on Government” att den politiska makten grundades på ett samhällskontrakt mellan fria individer och inte var fursten given uppifrån av Gud. Detta är en grundidé i *upplysningen*, en filosofi som *skulle* utvecklas av en rad lysande franska tänkare – Voltaire, Diderot, Montesquieu, Condorcet.

Teorin om samhällskontraktet har en nära koppling till en rad andra centrala upplysningssidéer: *framhävandet av det mänskliga förnuftet på bekostnad av religionen, tron på alla människors lika värde, på politisk, ekonomisk och intellektuell frihet och på framsteg grundat på vetenskaplig utveckling.*

Upplysningens betydelse som grund för det moderna västerländska tänkandet kan knappast överskattas. Det är, som vi ska se i avsnitt 12, väsentligen upplysningsvärdena som stått i centrum för debatten om kulturbundna kontra universella värden.

3 Europa-begreppet

3:1 Vad är Europa?

Geografiskt är Europa en liten halvö på den eurasiatiska landmassan. Någon naturlig östgräns finns inte. Europas gräns mot Asien har alltid definierats av politiska beslut. Europa är ett politiskt program förklätt till geografi. I Natos grundfördrag dras gränserna upp för Alliansens operationsområde åt alla väderstreck utom österut. Att definiera en östgräns hade varit att erkänna den sovjetiska ockupationen av länderna i östra Europa.

Det är också svårt att dra en kulturell sydgräns för Europa. En rik medelhavskultur har under århundraden förenat Sydeuropa med Nordafrika. Greker och romare koloniserade Nordafrika och morerna styrde södra Spanien fram till 1492. Natos kollektiva försvarsförpliktelse omfattade från början Algeriet, eftersom det politiskt var en del av det franska territoriet - däremot inte de europeiska ländernas koloniala besittningar).

Europa är i första hand en intellektuell konstruktion, en kulturell och civilisatorisk gemenskap vars gränser per definition är suddiga. De politiska gränserna i Europa har aldrig sammanfallit med de kulturella.

Politiskt kan man, som vi skall se i ett följande avsnitt, hävda att Europa inte heller har en självklar västgräns. USAs och Europas politiska öden har historiskt varit nära sammanbundna.

3.2 *Öst – Europas Andre*

Begreppet den Andre är hämtat från psykologin. Den Andre är den mörka skugga vi kontrasterar oss själva mot. Ju mörkare och mer kaotisk den Andre är, desto mer framstår vi själva som ljusa och harmoniska. I själva verket är den Andre sidos av oss själva som vi inte vill kännas vid.

Begreppet Öst har spelat huvudrollen av den Andre i (Väst)Europas kollektiva identitetsbildning. Europa som begrepp och föreställning har formats genom en process i vilken länder och regioner både i Europa och utanför, systematiskt gjorts till Andra. ”Öst” har i det västeuropeiska perspektivet förknippats med mörker, kaos, barbari, despoti och efterblivenhet – i kontrast till det ljus, den harmoni, den ordning, demokrati och utveckling som präglar Väst. Myten om den västerländska civilisationens kamp mot barbariska invasioner österifrån har bl a påverkat bilden av Karl XII i svensk och utländsk historieskrivning.

3.3 *Ryssland och Turkiet – inkarnationer av den Andre*

Medan Öst- och Centraleuropa under århundraden uppfattats som en visserligen sämre och mindre utvecklade, men dock del av Europa, har Rysslands och Turkiets europeiska tillhörighet alltid varit kontroversiell. De har uppfattats inte riktigt höra hemma i den europeiska kulturkretsen. Det muslimska Turkiet har kunnat definieras ut med religiösa argument, medan det, trots allt, kristna Rysslands ställning varit ambivalent. Ryssland har setts som antingen annorlunda och barbariskt – delvis asiatiskt och därmed en del av Öst – eller, i bästa fall, som Västs elev, på väg att tillägna sig den europeiska civilisationen. De franska upplysningsfilosoferna såg processen som en del av mänsklighetens universella marsch mot en ljus och lycklig framtid.

Politiskt har både Ryssland och Turkiet i flera sekler varit legitima aktörer på den europeiska scenen. Frans I av Frankrike kunde alliera sig med det muslimska ottomanska imperiet mot den katolske habsburgske kejsaren. Storbritannien tvekade inte att inför hotet om ett napoleonskt maktmonopol i Europa alliera sig med både turkar och ryssar samtidigt.

3.4 *Det politiska Europa-begreppet – större än det geografisk-kulturella*

Napoleons biktfar lär ha hävdade att enda sättet att hindra rysk dominans i Europa var att utvidga den europeiska maktbalansen till att inkludera USA. Maktbalansen skulle alltså inte längre vara intraeuropeisk utan *fokuserad* på Europa. Även stater som geografiskt låg utanför Europa skulle kunna delta i det europeiska maktspelet. Men en stat blev inte europeisk i civilisatorisk mening enbart genom att delta i den politiken.

Natos tillkomst 1949, med USA som ledande medlem, kan ses som en logisk följd av detta synsätt. Det är också logiskt att Turkiet kunnat bli en fullvärdig medlem i Nato, där militärstrategiska kriterier varit avgörande, men haft svårt att bli accepterat i det civilisatoriska projektet EU. Idag, när säkerhets- och försvarspolitik rycker upp på EU:s agenda, ser vi hur avståndet mellan Turkiet och unionen (och mellan EU och Nato) krymper. Turkiets muslimska identitet har i kampen mot terrorismen blivit en tillgång.

Efter murens fall och Sovjetunionens upplösning har synen på Ryssland som en begåvad men besvärlig elev till Väst dominerat. Den från upplysningen hämtade tanken om att Ryssland successivt skall tillägna sig dygder som

politisk demokrati, marknadsekonomi, fria medier etc har varit vägledande för omvärldens agerande.

Problemet har varit att Ryssland självt, samtidigt som man anammat den demokratiska modellen, tenderat att se sig som en motvikt snarare än som en elev till Väst. En linje kan dras tillbaka till det ortodoxa Östrom, som Ryssland ser sig som arvtagare till. Den ryska världsbilden har av tradition varit bipolär, med Ryssland som motpol till Väst=den protestantisk/katolska kristenheten, senare Väst=USA plus Europa.

Mot den bakgrunden är det logiskt att ryska krav på särbehandling gått som en röd tråd i landets komplicerade förhållande till Nato sedan det kalla krigets slut. Från rysk sida har man konsekvent ställt krav på en egen, privilegierad politisk kanal till alliansen. Detta fick man också 1997 i form av ett Nato-Rysslandsråd. På samma sätt har man från rysk sida insisterat på en särskild kommandoordning i fredsstyrkorna på Balkan, som innebär att de ryska förbanden formellt inte står under Natobefäl.

4 Strävan att ”hamna på rätt sida”

Ett tema i kraftspelet Öst-Väst, som fortfarande har politisk aktualitet har varit strävan att definiera sig på ”rätt” sida, det ljusas/rationellas sida, mot mörker och barbari. Turkiet har som argument för EU-medlemskap hävdad att det sedan sex århundraden tillhör Europa. När landet kritiserats för att inte respektera mänskliga rättigheter, har man inte svarat med att förneka deras giltighet för turkar, utan med argumentet att Turkiet med hänsyn till sin säkerhetssituation är oförmöget att göra mer. År 1999 försvarade Rysslands utrikesminister kriget i Tjetjenien med argumentet att Ryssland skyddade den europeiska civilisationen mot ett hotande barbari. På samma sätt vill president Putin se kampen mot terrorismen, där Ryssland slutit upp på Västs och USAs sida. Att Ryssland samtidigt knyts närmare Nato är logiskt.

Öst och Väst, civilisation och barbari är relativa, inte absoluta begrepp. Även strävan hos de unga demokratierna i Öst- och Centraleuropa att bli medlemmar i EU och Nato är ett uttryck för önskan att definiera sig på ”rätt” sida. I deras fall handlar det om ett avståndstagande från den gemenskap med Sovjetunionen/Ryssland som påtvingades dem efter 1945. Det handlar inte bara om välstånd och trygghet, utan också om en hemkomst till det ”riktiga” Europa, ett Europa som fungerat som ett positivt identifikationsobjekt under decennier av sovjetisk dominans.

5 Västbegreppet – ett transatlantiskt kitt

Under det kalla kriget hade begreppet Väst en viktig politisk-retorisk funktion. Det lyfte fram de gemensamma värden – demokratiska fri- och rättigheter, marknadsekonomi, respekt för rättsstaten – som förenade USA och Västeuropa och stärkte på det sättet banden över Atlanten. De demokratiska värdena angavs som gemensamma krigsmål för de allierade i Atlantdeklarationen som Roosevelt och Churchill antog år 1941. Sedan Sovjetunionen anslutit sig till Västs sida i kriget tonades de ner, men återkom med kraft i kallakrigsretoriken, bl a i inledningen till Natos grundfördrag, Washingtontraktaten, år 1949. Andra världskrigets taktiska allians mellan två radikalt olika värdesystem var då över.

6 Murens fall – kris för öst-västmodellen

Den bipolära öst-västmodellen fungerade under det kalla kriget. Den stämde väl med de politiska realiteterna i världen, där två ideologiska block konfronterade varandra på en rad arenor, inte minst i Europa. Men när Berlinmuren föll, när folken i Öst- och Centraleuropa genomförde sina fredliga revolutioner och tydligt visade sin vilja att förenas med Väst, när Sovjetunionen, den östliga supermakten, upplöstes, då hamnade modellen i kris. Den gamla uppdelningen i vänner och fiender gällde inte längre. De nya slagorden var dialog, partnerskap och samarbete.

Ett uttryck för det nya läget var de samarbetsmekanismer – det Nord-atlantiska samarbetsrådet (NACC), Partnerskap för fred, det Euroatlantiska partnerskapsrådet (EAPR) med ”forna fiender” och med alliansfria länder som Nato utvecklade. Ett annat var EU:s Europaavtal med länderna i Centraleuropa och partnerskapsavtalen med Ryssland och de f d sovjetrepublikerna. EU tog de första stegen mot utvidgning genom att de s k Köpenhamnskriterierna för medlemskap antogs våren 1993. Nato inledde efter lång tvekan – motiverad både av en oro hos européerna för urvattning av alliansen och en fruktan i Washington att alienera Moskva och skada den bräckliga ryska reformprocessen – sin utvidgningsprocess 1995.

Att bygga institutioner och samarbetsmekanismer var en sak. Men hur skulle övergången från det kalla krigets öst-västtänkande till en ny tankemodell genomföras?

7 Tre modeller

En modell presenterades 1989 av den amerikanske historikern och nyhegelianen Francis Fukuyama. Hans tes var att ”historien tagit slut”. Väst och västliga värden hade segrat och skulle nu utbreda sig över resten av världen. Hegels världsande hade marscherat till vägs ände i historien. Liberal demokrati och marknadsekonomi var det sista stadiet i den globala utvecklingen.

Mot optimisten Fukuyama stod pessimisten Huntington. Denne hävdade att konfrontationen mellan kapitalism och kommunism visserligen var slut, men att historien fortsatte och de nya krigen och konflikterna skulle uppstå mellan civilisationer. Den västliga, den islamska och den asiatiska civilisationen var de viktigaste i Huntingtons modell.

Det djupt pessimistiska hos Huntington var övertygelsen om att någon möjlighet till förståelse och gemenskap egentligen inte existerar mellan människor ur olika civilisationer. Mellan dem kan bara råda spänningar eller på sin höjd oförståelse. Med detta synsätt blir varje försök att med förhandling eller dialog överbrygga klyftan och komma fram till kulturöverskridande lösningar meningslösa.

Den tredje möjligheten var att lämna det bipolära mentala perspektivet och lyfta fram tanken om demokrati och mänskliga rättigheter som *universella, kulturöverskridande värden*, giltiga för alla människor oberoende av civilisation. Det är ett perspektiv som har sin rot i upplysningsfilosofin. I den meningen är det västerländskt. Men universalismen har också framstående utomeuropeiska företrädare, som palestiniern Edward Said och den indiske Nobelpristagaren Amartya Sen.

I den säkerhetspolitiska utvecklingen i Europa efter det kalla kriget har universalistiska tankar utgjort grunden. De har bidragit till att skapa en känsla av gemenskap över de gamla blockgränserna, byggd på värden som både

västeuropéer, öst- och centraleuropéer och amerikaner uppfattar som sina. Natos flyngreppskampanj mot f d Jugoslavien våren 1999 var det första exemplet på en militär intervention som motiverades med att de skedde till försvar för (kosoalbanernas) mänskliga rättigheter.

8 Europa-begreppets återkomst

En effekt av murens fall och krisen för öst-västmodellen var en renässans för begreppet Europa i säkerhetspolitiken. Europa-begreppet kunde, liksom föreställningen om universella demokratiska värden, fungera som en gemensam referenspunkt för Västeuropa och de nya demokratierna i östra och centrala Europa. Framhävandet av den europeiska identiteten och det gemensamma europeiska kulturarvet blev ett medel att överbrygga klyftorna och läka såren sedan det kalla kriget. Vägen öppnades för en historiskt riktigare uppfattning än den polariserade öst-västmodellens om, exempelvis, Polens roll i Europas idé- och kulturhistoria. Vem kan förneka Kopernikus' insats i astronomins utveckling?

Historien återkom efter det kalla kriget också i negativ mening, genom att locket hotade att lyftas av en rad gamla etniska och kulturella konflikter i Europa. Men för de unga demokratierna blev målet att få tillhöra "det riktiga Europa" ett incitament att lösa dessa konflikter. Det gäller t ex de ungerska minoriteternas ställning i Rumänien och Slovakien, som reglerats fredligt med Budapest. Här har EU:s och Natos tydliga besked att nya medlemmar inte kommer att tillåtas ta med sig olösta etniska konflikter in i organisationerna bidragit.

Betoningen av Europas enhet bidrog alltså på 1990-talet till att läka sår och överbrygga klyftor på vår kontinent. Men den problematiserade också relationen Europa-USA.

9 Atlantiskt kontra kontinentaleuropeiskt tänkande

9.1 Värdegemenskap – men också skillnader

Det som skiljer Europas förhållande till USA och Kanada från andra externa relationer är den starka känslan av att de vilar på en värdegemenskap och ett gemensamt kulturarv. Det var européer som från början koloniserade Nordamerika. Den första demokratiska revolutionen byggd på upplysningsidéerna om frihet, jämlikhet och broderskap genomfördes i USA 1776, tretton år före den franska. Frankrike stödde de amerikanska koloniernas uppror mot England, som var en rival om makten i Europa. Politiskt och idémässigt finns alltså en nära koppling mellan de franska och amerikanska revolutionerna. Upplysningens centrala tanke om *medfödda mänskliga rättigheter* var en grund för båda.

Men inom värdegemenskapen finns också olikheter. Det gäller i synnerhet *relationen individ-samhälle*. För 1600- och 1700-talets europeiska emigranter var det möjligt att i det nya landet bygga ett samhälle från scratch, där upplysningsidéerna kunde slå igenom fullt ut utan motstånd från etablerade maktcentra. Den brittiske filosofen John Lockes teori om ett *samhällskontrakt* mellan fria individer som grund för den politiska makten – och därmed rätten att göra uppror mot en despotisk överhet – var en viktig inspirationskälla. Friheten att få utöva sin religion – oftast frireligiös protestantism i opposition mot statskyrkorna i Europa – var en stark drivkraft att emigrera.

Fransmannen Alexis de Tocqueville påpekar i sin klassiska studie av demokratin i USA att den politiska makten där växte fram nerifrån och upp, genom att individer frivilligt sammanslöt sig i kommuner, sedan i stater som 1776 bildade en federation, medan den i Europa sedan feodaltiden påtvingats människorna uppifrån.

9.2 Olika syn på historien

Invandringstågarna till USA under 1800-talet och 1900-talets första år förstärkte denna psykologiska skillnad. Beslutet att utvandra kan ses som en misstroendeförklaring mot de gamla samhällsstrukturerna i Europa. USA förkroppsligade drömmen om ett fritt och jämlikt samhälle, *frigjort från historien*, där alla hade lika möjligheter.

Omvänt kan valet att stanna i Europa ses som ett uttryck för tron på att de gamla hierarkierna gick att demokratisera, genom reform eller revolution. Men förändringarna skulle ske *inom ramen för och med överskridande av historien*, inte utanför den. Hegel och Marx tog fasta på upplysningens framstegstro och utvecklade en historiesyn byggd på teorin att ökande spänningar och motsättningar leder till "kvalitativa språng" som för utvecklingen framåt.

Olikheterna mellan amerikaners och européers förhållande till historien går igen i dagens syn på relationen individ-samhälle. I USA finns en grundmurad tro på att problem bäst löses av individer som agerar fritt på en marknad. I Europa finns – även om skillnader finns mellan länderna – på det hela taget en tro på att samhällsliga strukturer behövs som, i det gemensamma intresse, sätter ramar för individernas handlande.

9.3 Effekter i säkerhetspolitiken

Hur manifesterar sig då dessa psykologiska skillnader i säkerhetspolitiken? En skiljelinje gäller *synen på internationella avtal*. Den amerikanska motviljan, i synnerhet hos de politiska företrädarna i kongressen, mot att ingå bindande internationella avtal har en idémissig rot i motviljan mot överhet, mot strukturer som binder den egna handlingsfriheten.

En annan skillnad visar sig i *EU:s och Natos olika organisationskulturer*. Om EU är en produkt av kontinentaleuropeisk förkärlek för legala/institutionella strukturer, så kan det USA-dominerade Nato ses som en produkt av anglosaxisk pragmatism och prejudikatstradition. "Det finns inga regler här, vi hittar på allteftersom", som en Natokollega skämtsamt sade.

En ytterligare skillnad rör *handlingskraft kontra förutsägbarhet*. Daytonavtalet 1995, som fick slut på kriget i Bosnien, är ett positivt exempel på hur amerikansk handlingskraft (och möjlighet att sätta militär kraft bakom orden) påverkat Europa. I EU betonas kontinuitet, vilket tillsammans med komplicerade beslutsprocesser bidrar till att hämma handlingskraften i den gemensamma utrikes- och säkerhetspolitiken (GUSP). Men det har också gjort den europeiska utrikespolitiken förutsägbar och stabil, medan den amerikanska kunnat svänga mycket snabbt och häftigt i takt med opinionssvängningarna i kongressen.

Skillnader mellan Europa och USA i synen på *våld* leder inte sällan till olika syn på hur kriser och konflikter ska hanteras. Det märks också i synen på *dödsstraff* – en ytterst kontroversiell fråga i de transatlantiska relationerna, som aktualiserats i kampen mot terrorismen och USAs krav på utlämning av misstänkta terrorister.

Slutligen – *religionen* spelar större roll i amerikansk politik än i europeisk. Det amerikanska samhället är mindre sekulariserat än de europeiska, vilket också kommer till uttryck i utrikespolitiken, i synnerhet men inte bara på det retoriska planet. Den franska analytikern Nicole Gnesotto har påpekat det ”messianska” draget i amerikansk utrikespolitik, som hon menar är på gott och ont. Det bidrog till att Nato under amerikanskt inflytande snabbare än det av europeiska realpolitiker präglade EU insåg den historiska betydelsen av 1990-talets omvälvningar i Europa och öppnade sig för de nya demokratierna.

10 De nya demokratierna i den euroatlantiska ekvationen

EU:s och Natos utvidgningsprocesser reser frågan om de nya europeiska demokratiernas plats i den euroatlantiska ekvationen. Under årtiondena av sovjetisk dominans var Västeuropa för dem ett positivt identifikationsobjekt. Den tjeckiske exilförfattaren Milan Kundera skrev om Östeuropa som ”en kidnappad västerlänning”. Europaidentiteten blev ett sätt att avgränsa sig mot Moskva.

Säkerhetspolitiskt överskuggas EU-medlemskapets betydelse av den trygghet som uppfattas ligga i Natos kollektiva försvarsförpliktelse. Samarbetet inom Partnerskap för Fred, och det särskilda förberedelsespår för medlemskapskandidater som finns sedan 1999, har under åtta år skolat in centraleuropeerna i en atlantisk organisationskultur. Detta får i utvidgningsperspektivet konsekvenser för EU:s arbete med att bygga en europeisk säkerhets- och försvarspolitik (ESDP). Det är mycket svårt att tänka sig att de centraleuropeiska länder som inom några år sannolikt är EU-medlemmar skulle medverka till en europeisk politik som i något viktigt avseende utmanar USA. Utvidgningen kommer att göra EU som helhet mer atlantistiskt i säkerhetspolitiken.

11 Sverige mellan atlantism och ”kontinentaleuropeism”

Sverige är en av Europas äldsta nationalstater. Vår syn på Europa är präglad av att vi, på grund av vårt geografiska läge, traditionellt stått utanför de stora konflikterna på den europeiska kontinenten. Ett undantag är stormaktstiden, den enda period då Sverige förekommer i tyska och franska historieböcker.

Det är värt att minnas att alla mindre stater i Europa *ville* vara neutrala under de bägge världskrigen, men att geopolitiken avgjorde vilka som *kunde*. Det svenska folkets kollektiva erfarenhet av 1900-talet innefattar inte, som Nederländernas och Belgiens, eller våra grannländer Norges och Danmarks, upplevelsen av krig och ockupation. Detta har betydelse för det svenska folkets inställning till EU och för det folkliga stödet för den svenska alliansfriheten.

Kulturellt-historiskt har Sverige en självklar västerländsk identitet. Men neutralitetspolitiken under det kalla kriget innebar också en mental distans till dåtidens hårt propagandistiska versioner av ”Väst” och ”Öst”. Avståndet till (dåvarande) EG och Nato gjorde det möjligt för såväl en vänster- som en högeridealism att frodas i synen på de bägge organisationerna.

Slutet för öst-västkonfrontationen i Europa gjorde det möjligt för Sverige att bli medlem i EU och samarbeta med Nato inom Partnerskap för Fred (PFF) och det Euroatlantiska partnerskapsrådet (EAPR). Våra sociala och kulturella band

till USA hade då under många år varit starkare än de till resten av Europa. Utvandringen runt sekelskiftet skapade släktband över Atlanten, som inte funnits till andra europeiska länder. Den av amerikansk kultur inspirerade, pragmatiska, strikt mellanstatliga och på avgränsade projekt inriktade samarbetskulturen med Nato i Partnerskap för Fred (PFF) har passat Sverige bra. Att acceptera det överstatliga inslaget i EU (som idéhistoriskt *kan ses som en sentida variant av de kontinentaleuropeiska imperier som Sverige historiskt aldrig ingått i*) har varit svårare.

Men Sverige är i hög grad ett europeiskt land när det gäller synen på relationen individ-samhälle (jfr sid 0), på samhällelig solidaritet uttryckt i sociala trygghetssystem, på behovet av gemensamma, offentliga strukturer som ram för individers och ekonomiska aktörers handlande och i synen på våld och dödsstraff.

12 Debatten efter den 11 september

Det är inte möjligt att på några få sidor analysera den rika och passionerade debatt om värden och civilisationer som förts efter terrordåden den 11 september. Men inget tvivel råder om att de idéhistoriska och filosofiska rotsystemen till politiken på ett dramatiskt sätt kommit i fokus. Säkerhetspolitiken har fått humanistisk och kulturell resonansbotten.

De stora frågorna har varit: *är värden kulturbundna eller universella? Är den västerländska civilisationen överlägsen andra, i synnerhet den muslimska? Är dialog och möten möjliga mellan företrädare för olika civilisationer?*

12.1 Är värden kulturbundna eller universella?

Amerikanen och Harvardprofessorn Samuel Huntingtons uppfattning att värden bara är giltiga inom ramen för den civilisation där de utvecklats och att varje försök att exportera dem leder till "civilisationernas krig" har redan redovisats.

Mycket energi har, även före den 11 september, lagts ner på att vederlägga Huntington. Den indiske ekonomen och Nobelpristagaren Amartya Sen hävdar, som vi sett, att varje människa besitter ett mått av intellektuell frihet att förhålla sig till sina kulturella förutsättningar och i någon utsträckning *välja* sin identitet och sina värderingar. Vi är, anser Sen, inte fångar i den civilisation vi fötts i. Denna frihet att välja tillhör alla människor och därmed finns också en grund för allmängiltiga värden. Den brittiske historikern och marxisten Eric Hobsbawm ser upplysningsvärdena var mänsklighetens enda skydd mot det hotande barbariet. Den svenske islamologen Jan Hjärpe har påpekat att den för upplysningen centrala idén om det rättfärdiga upproret mot en despotisk överhet finns också i islam.

En rad debattörer, bl a den palestinske författaren Edward Said, har efter den 11 september hävdad att det är *civilisationen*, i singularis, som står mot barbariet i form av en liten men hänsynslös grupp terrorister. Francis Fukuyama ser motsättningen mellan *moderna* samhällen, eller samhällen på väg mot modernitet, som står mot de efterblivna.

12.2 Är den västerländska civilisationen överlägsen den muslimska?

Italiens premiärminister Silvio Berlusconi åstadkom rabalder med att efter den 11 september frankt påstå att terrordåden visade att den västerländska

civilisationen var överlägsen den muslimska och att vissa muslimska länder var ”1400 år efter”.

Berlusconis extrema ståndpunkt har mig inte fått stöd av någon. Men liknande tankar kan anas hos Fukuyama, som ser mänsklighetens utveckling väsentligen som en *utbredning* av värden som utvecklats och uppnåtts i Västerlandet till andra kulturer.

Medan optimisten Fukuyama bara urskiljer *en* rörelse – i riktning mot modernitet – ser den franske sociologen Edgar Morin två motstridiga rörelser i tredje världen: en som bejakar demokrati, mänskliga rättigheter, kvinnans frigörelse etc och en motrörelse som söker sig tillbaka till fundamentalismen.

Den algeriske historikern Mohammed Arkoun har på liknande sätt kritiserat Fukuyama för att ha förbisett att begreppet ”modernitet” och västliga värden öht för människor i tredje världen är associerade med kolonial dominans och förtryck.

Harvardprofessorn Jeffrey Sachs har pekat på att islams tillbakagång jämfört med väst har demografiska och geografiska orsaker snarare än kulturella och religiösa. Teorin om den islamska civilisationens underlägsenhet är i själva verket en västerländsk myt, menar Sachs.

Många debattörer, bl a den brittiske historikern Timothy Garton Ash och den italienske författaren Umberto Eco, har påpekat det självklara att mörka drag av våld, erövring, plundring och grymhet finns i den västliga kulturen likaväl som i islam. Europas barbariska 1900-talshistoria borde stämma till ödmjukhet, menar Ash. Om islam har bin Ladin, säger Eco, så har Väst Hitler (och Stalin, som både studerat vid prästseminarium och läst Marx, tillägger han). Men Eco ser *ett* värde som unikt för den västliga civilisationen – ansträngningen att lösa upp svartvita förenklingar med hjälp av kritisk granskning och forskning.

12.3 *Hur kan civilisationer mötas?*

Den intressantaste och viktigaste frågan efter terrordåden är givetvis: vad kan vi lära oss och vad kan vi göra för att förebygga liknande dåd i framtiden? Också den frågan kräver, och har också blivit föremål för en intensiv diskussion på ett värdefilosofiskt plan.

Till stor del handlar det om att dekonstruera seglivade myter och föreställningar som demoniserar ”de Andra” eller förnekar deras existens. Som den svenske diplomaten Ingmar Karlsson har påpekat, är Europa i själva verket en väst-östlig fusion. Den islamska – och den judiska – komponenten fanns i hög grad med när Europabegreppet tog form. Idag, påminner oss Karlsson, lever 20 miljoner muslimer – fler än antalet skandinaver – i Europa. Europa som begrepp är inte heller idag tänkbart utan en muslimsk komponent.

Också Europahistorikern Timothy Garton Ash understryker vikten av att ta begreppet ”europeisk islam” på allvar och frigöra oss från föreställningen om Europa=kristenheten (jfr sid 0), som Ash anser fortfarande skymtar då och då i EU-retoriken. Uppgiften för den som tror på Europaprojektet, menar Ash, är att bygga en stark och positiv europeisk identitet som klarar sig utan att demonisera islam – eller någon annan kultur – som den Andre.

Den franska filosofen Myriam Revault d’Alonnes vill öppna en tredje väg mellan ”civilisationernas krig” och det hon kallar Fukuyamas ”homogenisering” av världens kulturer. Det centrala, menar hon, är att erkänna att *alla* kulturer inom sig bär fröet till barbari. Varje kultur behöver ett kritiskt samvete, som slår larm när barbariet hotar att tränga sig fram.

Mohammed Arkoun har en liknande tanke när han understryker att både islam och Väst måste komma över sin ”historiska minnesförlust”. Inte minst, menar Arkoun, behövs mer historisk forskning i och om islam, som gör islamska företrädare i stånd att föra diskussionen med västliga kollegor på jämlika villkor. Undervisning om islam måste bedrivas i en vidare och öppnare intellektuell sfär än de fundamentalistiska koranskolorna, också med deltagande av ickemuslimer.

Den indiske författaren Salman Rushdie har påpekat att islam måste reformeras och införliva någon form av *sekulär humanism*. Arkoun hävdar att Väst å sin sida måste konfrontera *religionen*, som är en väsentlig faktor i den mänskliga erfarenheten och som sedan upplysningen förträngts i den västerländska kultursyntesen.

Jeffrey Sachs understryker att öppna och porösa gränser mellan islam och Väst krävs både på intellektuell-filosofisk och på politisk-ekonomisk nivå. Europa och USA måste, skriver han, vänja sig vid att se den muslimska världen i andra termer än Gulfens och Centralasiens olja. Islams stora städer måste dras in i ett globalt nätverk av handel, idéer, teknologi och kultur. Turkiet bör snarast bli medlem i EU.

En provisorisk slutsats man skulle kunna dra av debatten efter den 11 september är att förutsättningen för dialog och försoning mellan den västliga världen och islam (och andra kulturer) är krävs att *båda parter erkänner och införlivar sin Andra. Väst måste erkänna de mörka sidorna i sin kultursyntes (våld, erövring, plundring, kolonialt förtryck). Islam måste konfrontera sin syn på kvinnans rättigheter, demokrati, pluralism.*

En annan slutsats blir att *gränsen mellan den globala och den europeiska säkerhetspolitiken har upplösts*. Terrorismen är global, liksom diskussionen om civilisationer. Det är efter den 11 september inte längre möjligt för en europé eller amerikan att diskutera Europas säkerhet som skild från omvärldens.

13 Försvar av värden – med vilka medel?

13.1 Värdekonflikter

Terrordåden i New York och Afghanistankriget har satt igång en intensiv debatt om värden. De har också, på samma sätt som Natos flygangreppskampanj mot f d Jugoslavien våren 1999 aktualiserat en rad *värdekonflikter* Vad är viktigast - kosovoalbanernas mänskliga rättigheter eller oskyldiga civila serbers? Moskvas och Pekings stöd i kampen mot terrorismen eller tjetjeners resp kinesiska muslimers mänskliga rättigheter? Riskerar de skärpta polisiära, rättsliga och underrättelseåtgärderna i kampen mot terrorismen att underminera det öppna samhälle som vi vill skydda? Här finns inga enkla svar.

13.2 När är militärt våld acceptabelt?

En minst lika svår och viktig diskussion gäller vilka *medel* som är acceptabla i hävdandet av värden som mänskliga rättigheter, demokrati, ”det öppna samhället” etc.

Filosofen Isaiah Berlin har skrivit att de bittraste grälen inte uppstår mellan människor med radikalt olika värderingar, utan mellan dem som har liknande värderingar men är oense om vilka medel som är tillåtna för deras försvar.

Den svåraste frågan gäller, givetvis, användningen av *militärt våld*. Den kanadensiske journalisten Michael Ignatieff har reflekterat över Kosovokrigen

ur detta perspektiv. Han är kritisk till de västliga demokratiernas oförmåga att backa upp höga principer om mänskliga rättigheter med beslutsamma militära åtgärder. I Rwanda, Somalia, Srebrenica kunde, skriver han, ett militärt ingripande i tid från det internationella samfundets sida ha besparat många människor lidande. Det finns lägen då våld måste mötas med våld för att freden, demokratin och rättssamhället överhuvudtaget ska ha en framtid. Det är väsentligen samma slutsats som dras i den sk Brahimirapporten – FN:s djupt självkritiska analys av Srebrenicakatastrofen, då de civila bosniaker som FN:s styrka var satt att skydda de facto överlämnades till de serbiska exekutionsplutonerna.

13.3 Avancerad vapentechnologi – etisk risk?

Men Ignatieff ser också etiska risker med att den alltmer avancerade vapentechnologin befriar folken i Europa och USA från döden som en del av krigsupplevelsen. Kosovokampanjen genomfördes från luften, utan insats av marktrupp och därmed i stort sett utan risk för västliga förluster. Om vi är beredda att försvara humanitära värden bara när det är riskfritt för oss själva, hur viktiga är de värdena då egentligen för oss? Och om det är möjligt för utvecklade demokratier att ingripa militärt utomlands utan att det kostar något i egna förluster, kommer då demokratiernas berömda motvilja mot att gå i krig att bestå? Kommer medborgarna att bry sig tillräckligt för att politiskt kontrollera och begränsa det våld som utövas i deras namn, om det bara upplevs som en actionfilm på CNN?

Ytterst handlar diskussionen om två frågor: vilka värden är värda att dö för? Och vilka är tillåtna att döda för?

Frågan har aktualitet också i Sverige. De svenska officerare och soldater som deltar i de internationella krishanteringsoperationerna i Kosovo och Afghanistan löper betydligt större risk att skadas eller dödas – eller döda – i tjänsten än vad som var fallet under det kalla kriget.

13.4 Värden – yttersta grunden för försvaret

Men diskussionen om värden går djupare än så. Värdegrunden i samhället har alltid varit grunden för försvars- och säkerhetspolitiken. Även territorialförsvaret handlar ytterst om försvar av värden: Sveriges frihet, oberoende och demokratiska statsskick.

Den brittiske historikern Eric Hobsbawm har påpekat att medborgarnas frivilliga lojalitet och lydnad, inte mot fältherren eller godsherren, utan mot staten/nationen, är en förutsättning för att de skall kunna övertalas att offra liv och frihet för gemensamma mål. Utan detta sociala kapital vore allmän värnplikt en omöjlighet. Det är ingen slump att idén om värnplikt föddes med franska revolutionen, samtidigt med idén om folket som suverän. Ännu på 1600-talet hävdade filosofen Thomas Hobbes att bland de få ting som statsmakten inte kunde tvinga en individ att göra var att döda eller vilja dö.

Värnplikten är alltså historiskt knuten till nationen/staten. En intressant fråga är vilken framtid värnpliktssystemet har i ett samhälle som blir alltmer internationaliserat och dominerat av individualistiska snarare än kollektiva värderingar.